

Elnurə HÜSEYNOVA*

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ METEROLOJİ LEKSİKANIN BƏNZƏR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ XÜLASƏ

Oğuz qrupu türk dillərinə Azərbaycan, türk, türkmən və qaqaz dilləri daxildir. Bu dillər hal-hazırda ölü dil olan oğuz dilindən törəmişlər. Oğuz dili Aral gölündən Xəzər dənizinə, Sırdərya çayına qədər olan əraziləri əhatə edib. Qədim oğuz dilinin tədqiqində Qəznəvi dövlətinin və Səlcuq sultanlığının zamanında yazılmış əsərlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, bu türk dövlətlərində oğuz dili rəsmi dövlət dili statusuna qədər yüksəlmişdir. Oğuzların qurduğu dövlət 750-1055-ci illəri əhatə etmişdir. Onlar ərəbdilli mənbələrdə غوز [guz], Bizans mənbələrində Οζζοι [us] və ya [usen] olaraq adlandırılmışlar. Hal-hazırda isə oğuz türkcəsi ölü dillər kateqoriyasına daxil olan dillərdən biridir.

Açar sözlər: oğuz qrupu türk dilləri, meteoroloji leksika, təbii proseslər, atmosfer çöküntüləri, təbiət hadisələri.

Bu dillər eyni dil kateqoriyasına daxil olsalar da, onlar arasında bənzər və fərqli cəhətlər də mövcuddur. Bu leksik vahidlər geniş anlayış spektrunu əhatə etdiyindən onları üç başlıqda qruplaşdırmaq olar:

- 1) *Atmosfer çöküntüləri ilə bağlı leksik vahidlər;*
- 2) *Təbii proseslərlə bağlı leksik vahidlər;*
- 3) *Təbiət hadisələri ilə bağlı leksik vahidlər.*

Atmosfer çöküntüləri dedikdə buraya göy səthindən yer üzünə enən müxtəlif sərtliyə malik olan atmosfer birləşmələri daxildir. Məsələn:

buz, damla, dolu, hava, qar, qaz, qırov, leysan, duman və s. [Hüseynova: 2024, s. 199].

Təbii proseslər dedikdə təbiətdə baş verən müxtəlif hadisələr, rütubətlik, fərqli hava şəraitləri və s. bu kateqoriyaya daxil edilə bilər: *buxarlanma, buzlaşma, çisələmə, dalğalanma, donmuş, buzlanmış, küləkli, soyuma, yağışlı, yelçəkən* və s.

Təbiət hadisələri dedikdə müxtəlif hava şəraitini əks etdirən sözlər, söz birləşmələri və cümlələr daxildir: *Günəş batması / günəş doğması, ay tutulması, Fevral ayında olan boran, külək əsməsi / küləyin qalxması, qar yağması / qar əriməsi* və s. kimi hərəkətlik bildirən söz birləşmələri və cümlələr bu kateqoriya daxilində təsnif edilə bilər.

Meteoroloji leksikanı üç başlıq altında leksik-semantik cəhətdən təhlil etdiyimiz zaman **təbii prosesləri əks etdirən leksik vahidlərin** əsasən *sadə və düzəltmə* formalı olduğunu görə bilərik: *ayaz, buzlu, dalğalı, küləkli, isti, soyuq, qarlı, saxtali, tozlu, yağışlı;*

Atmosfer çöküntülərini əks etdirən sözlər isə əsasən *sadə quruluşlu* isimlərdən ibarətdir: *buz, dolu, qar, damla, qırov, sulu qar, leysan, sis / duman, yağış;*

Təbiət hadisələrini əks etdirən leksik vahidlər digər iki qrupdan fərqli olaraq əsasən ya az sayda *söz birləşmələri: ay tutulması, beyaz gecələr, gün tutulması;*
və ya *sadə cümlələr:*

---

* AMEA Dilçilik İnstitutu, Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin böyük elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Email: elnure.huseynova@mail.ru

havalər soyudu, havalər dəyişdi, külək əsir, külək qalxdı, qar yağır, ildırım çaxdı, şimşək çaxdı və s. şəklində qarşımıza çıxır [Müasir Azərbaycan dili: 2022, s. 415-422].

Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində yer alan meteoroloji leksikanın bənzər və fərqli cəhətləri mövcuddur. İlk əvvəl qeyd etmək yerinə düşər ki, eyni etnik kökdən gəlidiyi nəzərə alınmaqla bəzi sözlər təməmilə eyni, bəzilərində isə cüzi hərf fərqliliyi ilə oxşarlıq olduğunu qeyd etmək olar. Oğuz qrupu türk dillərində yer alan meteoroloji leksikanın təhlilə cəlb olduğunu yüzdən artıq leksik vahidin Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində yer alan analoqlarının təhlili onlar arasında yalnız bir neçə sözün hər dörd dildə eyni ilə, heç bir fərqlilik göstərmədən eyni mənə və məhfumu bildirməklə işləndiyini söyləməyimizə əsas verir. Bu tip oğuz qrupuna daxil olan dörd dildə eyni məhfumu bildirib fərqlilik göstərmədən işlənən meteoroloji leksikaya daxil olan sözlərə:

nur (bu sözün Azərbaycan dilində sinonim olaraq *ışığı*, türkcə *ışık*, türkməncə *ýagtylyk* və qaqauz dilində *nuur* / *şafk* / *şılı* kimi sinonimləri də vardır);

buz;

ay (türkmən dilində bu söz eyni cür səslənsə də, bu dilin yazılışına müvafiq olaraq [y] samit səsinin yazıda ý ilə yazılması səbəbi ilə orfoqrafiyada bir qədər fərqli *ay* şəklində yer alır) [Бачкаков: 1956, c. 502];

yel (sözü də türkmən dilində eyni qaydada [y] samit səsinin yazıda fərqli şəkildə ifadə olunması səbəbi ilə *ýel* şəklində türkmən dilində orfoqrafiyasında yer alır) leksik vahidləri misal ola bilər.

Göründüyü kimi eyni etnik kökdən gəlsələr də bu dillərdə tam eyni anlayışı bildirib meteoroloji leksikaya daxil olan yalnız dörd söz Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində bənzər formada yazılır və eyni cür səslənir. Bundan başqa Azərbaycan dilində [ə] sait səsinin əlifbada qarşılığı vardır, lakin digər oğuz qrupu türk dillərində bu səsin əlifbada qarşılığı olmadığından əsasən ə~e sait əvəzlənməsi ilə bənzər şəkildə eyni anlamlı sözlərin işləndiyini görə bilərik. Bu tip oğuz qrupu türk dillərində bənzər şəkildə ə~e sait əvəzlənməsi ilə işlənən meteoroloji leksika vahidlərinə aşağıda bir neçə nümunə göstərə bilərik: **çisaləmə** (Azərbaycan dilində) – **çiseleme** (türk dilində) – **çişnöp yağyan yağys** (türkmən dilində) – **çileme** / **çiseme** / **çisetme** / **çismee** (qaqauz dilində) [Derleme: 2019, s. 2501];

əsmək (Azərbaycan dilində) – **esmek** (türk dilində) – **pasyrdatmak** / **galgətmək** (türkmən dilində) – **esmee** (qaqauz dilində);

günəş (Azərbaycan dilində) – **güneş** (türk dilində) – **gün** (türkmən dilində) – **güneş** / **gün** (qaqauz dilində);

gecə (Azərbaycan dilində) – **gece** (türk dilində) – **gije** (türkmən dilində) – **gecü** (qaqauz dilində) və s.

Hər dörd dildə meteoroloji leksikada bənzər şəkildə yer alan sözlərin bir qismində isə *d~t* samit fərqliliyi müşahidə olunur. Bu tip sözlərə misal kimi Azərbaycan dilində yer alan **bulud** sözünün digər oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan türk, türkmən və qaqauz dillərində samit fərqliliyi ilə **bulut** şəklində işləndiyini misal çəkə bilərik. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində **buludlu hava** / **dumanlı hava** meteoroloji anamlarının türk dilində qarşılığı **bulutlu hava** / **kötü hava** / **elverişsiz puslu hava**, türkmən dilində **bulutly** / **dumanly** / **gamaşyk** / **tutuk** və qaqauz dilində sadalanan dillərdən fərqli olaraq sinonim qarşılığına yer verilmədən sadəcə **bulutlu** düzəltmə ismi formasında ədəbi dildə yer aldığı qeyd etmək olar.

Bundan başqa oğuz qrupu türk dillərində meteroloji vahidlər Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində söz, söz birləşməsi və sadə cümlələr şəklində ifadə olunaraq müxtəlif təbiət hadisələrini əks etdirirlər. Bu vahidlər Azərbaycan dilində *q*, türk və qaqauz dillərində *k* və türkmən dillərində *g* *samitinin əvəzlənməsi* ilə bənzər formada oğuz qrupu türk dillərində yer almaqdadır [Hüseyyova: 2021, s. 54]. Məsələn:

dalğa (Azərbaycan dili) – *dalga* (türk dili) – *galga / tolkun* (türkmən dili) – *dalga / talaz* (qaqauz dilində);

qasırga (Azərbaycan dili) – *kasırğa* (türk dili) – *tupan / harasat* (türkmən dili) – *şeytan bayramı / sakırğa* (qaqauz dilində);

qar (Azərbaycan dili) – *kar* (türk dili) – *gar* (türkmən dili) – *kaar* (qaqauz dili);

qış (Azərbaycan dili) – *kış* (türk dili) – *gış* (türkmən dili) – *kış* (qaqauz dili) və s.

Bundan başqa oğuz qrupu türk dillərində meteroloji leksikaya daxil olan leksik və sintaktik vahidlərin *x~h // x~k // x~g // x~v* *samit əvəzlənməsi* ilə bənzər formada işləndiyini də qeyd edə bilərik [Alkayış: 2007, s. 12]. Məsələn: *axşam* (Azərbaycan dili) – *akşam* (türk dili) – *aqşam* (türkmən dili) – *avşam* (qaqauz dili) və s.

Oğuz qrupu türk dillərində bənzər şəkildə işlənən sözlərdə *i~ı* *sait əvəzlənməsi* ilə nisbən eyni formada sözlərin yer aldığı da görmək mümkündür:

qarlı (Azərbaycan dili) – *karlı* (türk dili) – *garly* (türkmən dili) – *kaarlı* (qaqauz dili);

il (Azərbaycan dili) – *yl* (türk dili) – *ýyl* (türkmən dili) – *yl* (qaqauz dili);

yeni il (Azərbaycan dili) – *yeni yıl* (türk dili) – *taze ýyl* (türkmən dili) – *eni yıl* (qaqauz dili) və s.

Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində eyni zamanda sonor samitlərin də öz aralarında əvəzlənməsi prosesinin olduğunu qeyd edə bilərik. Belə ki, bir qisim hər dörd dildə bənzər şəkildə işlənən yaxın səslənişə malik olan bu tip meteroloji leksikaya daxil olan söz və sintaktik vahidlərlə *l~n // l~j // j~l* *samit əvəzlənməsi* halları müşahidə olunur [Покровская: 1973, с. 102]. Bu tip sonor samit fərqliliyi olan meteroloji leksikanın bir hissəsi olan atmosfer çöküntülərinə Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində *damla* şəklində işlənən leksik vahidin türk dilində Azərbaycan dili ilə eyni orfoqrafik və orfoepik formada *damla* yer alaraq heç bir fərqlilik göstərməsə də, qaqauz dilində *l~n* *samit fərqliliyi* ilə *damna*, türkmən dilində isə tamam fərqli *l~j* *samit əvəzlənməsi* ilə *damja* formasında işləndiyini görmək mümkündür.

Oğuz qrupu türk dillərində *y~ğ // y~v // u~a* kimi hərf əvəzlənmələri ilə yanaşı, *y* və *ğ* samitləri bəzən tələffüz prosesində atılaraq qarşılardakı *sait* səsin uzaması halı da meteroloji leksikada fərqlilik təşkil edən əlamətlərdən biridir.

Bununla yanaşı *qaqauz dili* üçün *sait səs qoşalaşması* halı xarakterikdir və bu qoşalaşma prosesinə həm *sözün ilk*, eyni zamanda *orta* və bəzən də *son hecasında* rast gəldiyini söyləyə bilərik. Qaqauz dilində əsasən *a~o* *sait əvəzlənməsi* müşahidə olunur və ya *u*, *ü* *sait səsləri* ya *qoşalaşır* və ya *ğ* *samitinin atılması* ilə onun yanında yer alan *sait* səslərin təkrarlanması halı baş verir [Altaylı: 2018, s. 105].

Qaqauz dilində meteroloji leksikaya daxil olan və *sait* ikiləşməsi ilə yer alan leksik və sintaktik vahidləri *sözün başında, ortasında və sonunda qoşa yazılanlar* olaraq qruplaşdırıla bilərik:

a) *sözün başında qoşalaşan saitlər*:

aamma / buulamaa (qaqauz dilində) – *buxarlanma* (Azərbaycan dili);

uultu (qaqauz dilində) – *uğultu* (Azərbaycan dili);

üülen (qaqauz dilində) – *cənub* (Azərbaycan dili).

b) **sözün ortasında qoşalaşan saitlər:**

düşikli hava (qaqauz dilində) – *dəyişkən hava* (Azərbaycan dili);

kaarlı (qaqauz dili) – *qarlı* (Azərbaycan dili);

yaamurlu (qaqauz dilində) – *yağmurlu* (Azərbaycan dili);

yaamaa (qaqauz dilində) – *yağmaq* (Azərbaycan dili);

yaamur damnası (qaqauz dilində) – *yağış damcısı* (Azərbaycan dili);

yaamur (qaqauz dilində) – *yağış* (Azərbaycan dili).

c) **sözün sonunda qoşalaşan saitlər:**

buzlanmaa (qaqauz dilində) – *buzlaşma* (Azərbaycan dili);

çileme / çisemee / çisetmee / çismee (qaqauz dilində) – *çisələmə* (Azərbaycan dilində);

talazlanmaa (qaqauz dilində) – *dalğalanma* (Azərbaycan dilində);

suulmaa (qaqauz dilində) – *soyuma* (Azərbaycan dilində);

ilkyaz soluu (qaqauz dilində) – *yaz havası* (Azərbaycan dilində);

yaarin sabaa (qaqauz dilində) – *sabah səhər* (Azərbaycan dilində).

Bundan başqa oğuz qrupu türk dillərində meteoroloji leksikanın fərqləndirici cəhətlərindən biri də *türkmən və qaqauz dillərində* eyni anlamı daşıyan *sinonim sözlərin* çoxluğuadır:

bugartma / buga öwürme / bugarma / buga övrülme (türkmən dilində) – *aamma / buulamaa* (qaqauz dilində) – *buxarlanma* (Azərbaycan dilində);

galga / pasyrdyr / tolkun atmak (türkmən dilində) – *dalğalanma* (Azərbaycan dilində);

sowuk / ayaz / doňaklyk (türkmən dilində) – *don / buzlamış* (türk dilində) – *donmuş / buzlanmış* (Azərbaycan dilində)

tabigat / edim-gylym (türkmən dilində) – *tabiet / tabiat / natura* (qaqauz dilində) – *tabiat / doğa* (türk dilində) – *təbiət* (Azərbaycan dilində)

tupan / syrgyn / harasat / apy – *tupan* (türkmən dilində) – *furtuna / yavruşka* (qaqauz dilində) – *firtuna* (Azərbaycan və türk dillərində).

Oğuz qrupu türk dillərində iqlim leksikasını tədqiq edərkən bu qrupa daxil olan dillərin hər birində özünəməxsus xüsusiyyətlərin olduğunu görə bilərik. Belə ki, qaqauz dili üçün sait səslərin uzanması səciyyəvi haldır. Qaqauz dilində *a, u, e, ü* saitlərinin uzanması halı müşayiət edilir ki, bu halı digər oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan, türk və türkmən dilləri üçün yaddır. Bunlarda yalnız əcnəbi dillərdən keçən sözlərdə sait qoşalaşması və ya iki saitin yanaşı gəldiyini görmək mümkündür. Qoşa saitin yanaşı gəlməsi halı türk dillərində qarşımıza çıxsa da etimoloji cəhətdən bu sözlər türk deyil, xarici əsasən də ərəb və fars mənşəlidir. Qaqauz dilində rast gəlinən sait qoşalaşması hadisəsi isə alınma sözlərlə yanaşı, dilin xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır. Bu tip sözlər qaqauz dilinin iqlim leksikasında da qarşımıza çıxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova, E. Ekolinqvistika: Oğuz qrupu türk dillərində relyef və iqlim leksikası / E. Hüseynova. Bakı: Elm və təhsil, – 2024. – 208 s.

2. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya. II cild. – Bakı: Zərdabi, – 2022. – 1152 s.

3. Баскаков, Н. Русско-туркменский словарь / Н.Баскаков – Москва: ГИИНС, 1956. – 880 с.

4. Derleme Sözlüğü: [12 cildə] – Ankara: Türk Dil Kurumu, – c. 12: EK - I. – 2019. – 4842 s.

5. Hüseynova, E. Floristik leksikanın Qarabağ dialekti və toponimlərdə funksional özəllikləri // Bakı: AMEA “Məruzələr”, 2021. – c. 77, № 1, – s. 54-58.

6. Alkayış, F. Türkiye Türkçesinde Bitki Adları / F. Alkayış. – Kayseri: Cumhuriyet, – 2007. 629 s.

7. Гагаузко-русско-молдавский словарь / Г. Гайдаржи, Е. Колца, Л. Покровская [и др.] . – Москва: Совет Энциклопедия, – 1973, – 664 с.

8. Altaylı, S. Azərbaycan Türkçesinin Sözlüğü: [3 cildə] / S. Altaylı. – Ankara: TDK, – с.3. – 2018. – 4422 s.

SIMILAR AND DIFFERENT ASPECTS OF METEOROLOGICAL LEXICON IN THE TURKIC LANGUAGES OF THE OGHUZ GROUP

SUMMARY

The Oghuz group of Turkic languages includes Azerbaijani, Turkish, Turkmen and Gagauz languages. These languages originated from the Oghuz language, which is currently a dead language. The Oghuz language is widespread in the territories from the Aral Sea to the Caspian Sea and the Syr Darya River. In the study of the ancient Oghuz language, works written during the Ghaznavid state and the Seljuk Sultanate are of great importance. Thus, the Oghuz language acquired the status of the official state language in these Turkic states. The state founded by the Oghuz existed from 750 to 1055. In Arabic sources they are called غوز [guz], and in Byzantine sources - Οζζοι [us] or [usen]. Currently, the Oghuz Turkic language is among the languages included in the category of dead languages.

Keywords: *Oghuz group of Turkic languages, meteorological vocabulary, natural processes, precipitation, natural phenomena.*

СХОДНЫЕ И РАЗЛИЧНЫЕ АСПЕКТЫ МЕТЕРОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В ТЮРЬКИХ ЯЗЫКАХ ОГУЗСКОЙ ГРУППЫ

РЕЗЮМЕ

Огузская группа тюркских языков включает азербайджанский, турецкий, туркменский и гагаузский языки. Эти языки произошли от огузского языка, который в настоящее время является мертвым языком. Огузский язык распространен на территориях от Аральского моря до Каспийского моря и реки Сырдарья. В изучении древнеогузского языка большое значение имеют труды, написанные в период государства Газневидов и Сельджукского султаната. Таким образом, огузский язык приобрел статус официального государственного языка в этих тюркских государствах. Государство, основанное огузами, просуществовало с 750 по 1055 год. В арабских источниках их называют غوز [гуз], а в византийских — Οζζοι [ус] или [усен]. В настоящее время огузский тюркский язык входит в число языков, входящих в категорию мертвых языков.

Ключевые слова: *огузская группа тюркских языков, метеорологическая лексика, природные процессы, атмосферные осадки, природные явления.*